

Българите в Северното Причерноморие
изследвания и материали
том шести

ЗА СОЦИАЛНО-ПОЛИТИЧЕСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ НА
КУБРАТОВА ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ:
II. СИСТЕМАТА ТЪОЛИС-ТАРДУШ И ДВУДЯЛБАТА
“БЪЛГАРИ – КОТРАГИ” В
“СТАРАТА ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ”

Стефан Йорданов

В предшестващото проучване, чието продължение е настоящото, се опитам да очертая белезите за функционирането и у прабългарите на една специфична административно-политическа система, която по принцип била присъща на ранната държава. Ако приемем названията на частите на нейната двудялба у някои тюрко-монголски народи за база за терминологичното ѝ назоваване, то тя може да бъде наречена системата тьолис – тардуш. Сумарното описание на тази система ще я представи като изградена от централна област, чието съществуване в писмените извори често не е регистрирано, и от съответно назоваваните тьолис и тардуш нейни източна и западна части, подразделени на свой ред на по още 5 дяла (у тюркютите – т. нар. аймаци). Така тя се състояла от централна област и подчинените ѝ 10 гранични административни единици. Всъщност тъкмо този тип административно устройство може да се открие в Първото българско царство с неговата вътрешна област, дясно и ляво крила на саракта и 10 комитата (вероятно, подобно на тюркютския каганат – по 5 във всяко крило). Още Кубратова България била организирана именно по такъв начин, на което се дължало назоваването ѝ като държава на уногундурите, т. е. държава, съставена от 10 “племена” (on-ogundur), каквато е семантиката на този неясен за средновековните автори термин.

Изворите ни предоставят още редица данни за функционирането на тази система в Кубратова България, както с оглед на някои елементи от изграждащите я институции, така и с оглед числовата определеност и цве-

товата символика на тези нейни елементи. По-долу ще се спрем на една част от тях.

3. Броят на висшите магистратури в административно-управленския апарат в Първото българско царство, респ. и в Кубратова България, изглежда се определя тъкмо от спецификите на системата тьолис-тардуш¹. Изглежда подялбата на прабългарския саракт на център и две крила детерминирала броя на тези магистратури, най-вероятно засмани от представители на владетелската генеалогия. Един поглед към тези специфики на управленската система на тюрко-монголските държавности образува дава редица опорни точки за такъв извод.

Анализът на административно-управленския апарат на тези държавни организации представя висшите им магистратури в следния вид:

Големите държавни формирания от типа на източния и западния тюркютски каганати имали 6-ма висши магистрати – хаганът, малкият хаган (Klein-Kagan, както го окачествява Г. Дьорфер) и 4-ма младши кагани (Unter-Kagane), т. е. двама висши магистрати с титлата шад и двама с титлата ябгу, и четиримата избирани измежду синовете или братята на хагана и назначавани за областни управители. (Малките държави, респ. племенни съюзи, имали трима висши административни функционери, т. е. хаган, ябгу и шад)². В Караханидската империя – а и в другите алтайски империи, както отбелязва Ом. Притсак – освен двамата главни кагани (великият и каганът съуправител) и четиримата подкагани имало и шестима “резиденти”³. Исторически най-ранният модел за подобна структура е регистриран в хунската държава на Моде-шанюй, първия могъщ хунски владетел, за чийто административно-управленски апарат стана дума в първата част на настоящото проучване. В сред нейните 24 наследствени длъжности 10 били висшите – първо, 4-те “рòга” или “ъгли”, включващи двете двойки длъжности на източния и западния т. нар. чжуки-князе и на източния и западния т. нар. лули-князе; второ, 6-те “рòга” или “ъгли”, съставени от следващите 3 двойки източни и западни рангови длъжности⁴. В административно-управленския апарат на източнотюркския каганат – по данни на китайските извори, също съставен от 28 наследствени рангови длъжности – като най-важни тези извори сочат длъжностите ябгу, шад, се-ли (Sse-li-fa) и тудун⁵, които най-вероятно също били групирани в “колегии” от 4 и 6 висши магистратури. Така общият брой на върховните магистратури ни дава цифрата 10, която отговаря на 10-те аймаци в тюркютските каганати или на 10-те комитати в Първото българско царство. И шестимата “резиденти” у хуните например също са близки родственници на владетеля – те били синове или по-млади братя на владетеля (шан-юй)⁶, нещо, което се обяснява с коментираниите вече характеристики на

т. нар. уделно-лествична система. Освен гореизложените, В. Бешевлиев привлича още един пример – но ограничавайки се да укаже само върху “колегиите” от 4-ма подкагани – това е практиката в монголската империя на Чингиз хан четиримата му сина да управляват 4 улуса на държавата още приживе на владетеля, т. е. като негови областни административни функционери⁷. Така цифрите 4, 6 или 10 като определящи броя на висшите длъжности в подобни раннодържавни формирания е явление явно често срещано, което бихме могли да окачествим като универсалия, като логично производно от функционирането на уделно-лествичната или тьолис-тардуш системата, като своего рода раннодържавна, етноспецифична тюрко-монголска “тетрархия”, представляваща, разбира се, заедно с “колегията” на 6-мата “резиденти”, част от сложен административно-управленски апарат.

Естествено, отделните държавности образува на тюрко-монголските народи реализирали числовата определеност на висшите магистратури по различен начин. Така според Р. Жиро западните тюрки имали едновременно и ябгу, и шад⁸, докато източните имали само двама държавни функционери на длъжността шад, имало различия в назоваването на редица длъжности от тази система у различните народи и държавни формирания и т. н.

Добре илюстрира една подобна система на длъжностите надписът на Билге-каган от орхонските надписи, повестуващ и за официално присъстващите на интронизацията му през 716 г. функционери от държавата му⁹. Те са описани като разположени в такъв ред, че може отчасти да бъде доловена субординацията им и мястото им в системата тьолис-тардуш. На запад се разполагали по реда на субординацията им **шадатъ-беговете**, след това – **тардуш-беговете**, и начело на всички – **кули-чур** (или küli čor) – длъжност, представена като име в надписа. На изток били **тьолис-беговете** начело с **апа-таркан**. На юг начело на т. нар. **буюрुक-бегове** стояли две длъжностни лица, които като че ли не са съподчинени – **тамган-таркан** и **боила-багатаркан**. На север според ранга им били **буюруците**, след това “**вътрешните**” **буюруци** и начело – Кюл-Еркин, личност, отбелязана в надписа по-скоро с титлата си, а не с името си. Появата на термина **буюрुक** (buïruq) – термин с най-общото значение “съветник” – в обозначенията на длъжностите, съподчинени на висшите магистрати в южната и в северната група функционери на каганата според мен говори за вероятната принадлежност на тези групи към централната област на каганата; централната област може би се подразделяла на северна и южна част или по-пряко контролирала северните и южните погранични наместничества.

Трябва да се отбележи още, че били възможни съвместявания на длъжности, че може би част от названията на длъжностите еволюирали към

почетни титли, че независимо от това кой изпълнявал длъжността, засмелият я някога могъл да запази названието ѝ като почетна титла и т. н.

Византийските автори също са регистрирали функционирането на описания управленски апарат у тюркютите. Например Менандър ни съобщава, че когато император Юстин се заинтересувал от пратениците на тюркютския каган за организацията на държавата им, те отговорили, че тя имала четири княжества, но върховната власт била в ръцете на хан Сизибул¹⁰. Информацията за четирима кагани в Първия тюркютски каганат се потвърждава и от данните на Теофилакт Симоката, почерпани от твърдение на самия велик каган в негово съобщение до византийския император¹¹. Изворите съдържат твърде близка, в някои отношения почти идентична информация, говореща за аналогични характеристики на административно-управленския апарат и у прабылгарите. Да се спрем на част от тези сведения.

3. 1. На първо място, по данни на изворите тъкмо такава числова определеност на броя на висшите магистрати и на административната подялба били характерни за Волжка България. По данни на Ибн-Фадлан през 921 г. на хан Алмъш били подвластни четирима “князе”¹². Най-вероятно броят на тези “князе” не просто съответства, а изцяло по своята природа ще е идентичен с броя на четиримата подкагани у хуните и у други тюрко-монголски народи. Наличието на феномена в тази прабылгарска по етногенетична характеристика държавна формация несъмнено предполага наличието му у прабылгарите въобще.

3. 2. Въпросът несъмнено заслужава по-обстоятелствен анализ, но тук и сега бих могъл само да го поставя като такъв. Предвид гореизложеното си струва да се изтъкнат онези данни, които в известното ни за длъжностната терминология на Първото българско царство потвърждават такава числова определеност и вътрешна субординация на неговия висш административно-управленски апарат. Дали ханът и кавханът отговарят на кагана и Klein-Kagan'a у тюркютите, е трудно да се каже. Трудно е също така да открием и точния аналог на четиримата “князе” на Волжка България; може би към тях спадат ичиргу-боилата и боила-тарканът, или пък четирима от другите таркани. Известни са ни освен боила-таркана още и бори-таркан, олгу-таркан, зера-таркан, калу-таркан, кана-таркан, жупан-таркан, т. е. тарканите са повече от четири, което отговаря на гореизложеното положение на нещата, тъй като, както видяхме, “подкаганите” се групирани в две съподчинени рангово колегии – онази на четиримата собствено “подкагани” и онази на шестимата “резиденти”. Засега не е възможно да се реши така поставения проблем, но пък не може да не бъде отбелязано явно буквалното съвпадение по брой на “резидентите” в хунската държава на Моде-шанюй (шестте “ъгъла” на хиунг-

ну) и известните ни по сведения на Константин Багренородни (*De ceremoniis*, р. 681–683, Reiske; ГИБИ, V, с. 222) шест велики боили в Първото българско царство. В този интересен извор, когато се повествува за церемониала, следван от византийския двор при приемане на българско пратеничество, се дава информацията, че протоколно трябвало да бъде питано за здравето на хана и официалната му жена, за канартикина, боила-таркана и останалите синове на владетеля, а след това – за шестте велики боили, и на последно място – за боилите вън и вътре; едва след това се питало за “общността на народа”. Прави впечатление в тази прозираща зад сведенията на Константин Багренородни йерархия на длъжностите и институциите в България, че колегията на 6-те велики боили е явно твърде важна институция, нареждаща се веднага след ханското семейство (включително заеманите от представителите му висши магистратури). Институция, чието пълно съвпадение, поне по показателя числова определеност, с хунската колегия на 6-те (аналогични колегии – налице и в други тюрко-монголски държави, както стана дума) се оказва едно много важно, но позабравено и малко недооценено наблюдение на Ом. Притсак¹³.

Актуализирането сега на това наблюдение позволява да се допълни, що се отнася до общата типология на визирания от него феномен, че институцията не стои изолирано в административно-управленския апарат на ранната държава, а е интегрална част от т. нар. система тьолис-тардуш, респ. уделно-лествичната система. В подобно административно-управленско устройство – що се отнася пък до конкретно-историческите му български етноспецифични измерения – колегията на 6-те велики боили би трябвало да заема второ място след колегията на 4-мата “подкагани”. В такъв случай, ако се съди по мястото, заемано от 6-те велики боили в градацията на длъжностите на Първото българско царство по данните на К. Багренородни, колегията на 4-мата “подкагани” (у прабылгарите – тарканите?) би следвало да е съставена от канартикина и боила-таркана плюс представители на категорията τὰ λοιπὰ αὐτοῦ [τοῦ... ἄρχοντος] τέκνα. Това потвърждава твърдението, че прабылгарското административно устройство споделя типичните характеристики на уделно-лествичната система, в която тези висши длъжности по принцип били заемани от членове на владетелското семейство, респ. род. К. Багренородни не назовава титлите на тези шестима велики боили, но бихме могли да допуснем, че те също като хунските длъжности били погранични функционери от двата ориентирани към оста изток – запад дялове на държавата. Следователно в някои от тарканите, стоящи начело на пограничните комитати на Първото българско царство трябва да видим такива велики боили. Такова допускане е основателно поне с оглед на факта,

че, както указва Ив. Венедиков¹⁴, съгласно някои изворови свидетелства, някои от тези таркани принадлежат по произхода си на владетелското семейство. Като цяло едва ли е възможно да бъде възстановен структурно-функционалният модел на този административен апарат в конкретните му български измерения, но известното за него го представя действително като конкретно-исторически вариант на т. нар. уделно-лествична система с нейните източна (тъолис) и западна (тардуш) части на административната ѝ подялба.

3. 3. Един от термините в административно-управленския апарат на Първото българско царство като че ли намира свой аналог сред длъжностите, регистрирани във Втория тюркютски каганат, т. е. тъкмо като елемент от системата тъолис-тардуш. Става дума за термина **шадапът**, който, както впрочем и термина **шад**, не се проследява в титулатурата на Първото българско царство. Както видяхме по-горе, във Втория тюркютски каганат това е определение за втория ранг бегове след тардуш-беговете и може би след тъолис-беговете, т. е. така са наричани беговете от източното и западното крила. Ом. Притсак видя в първата композанта на титлата **сетит багаин**, известна от един от военните инвентарни надписи на Първото българско царство (надпис № 49 от корпуса на В. Бешевлиев), тъкмо термина **шадапът**, естествено подложен на съответните езикови промени¹⁵. Спомената в надпис, открит в т. нар. вътрешна област на Първото българско царство, тази титла все пак се свързва от изследвачите с функционерите от граничната охрана на старопланинските проходи. Следователно бихме могли и в българския сетит багаин да видим длъжност от типа на шадапът-беговете от източното и западното крила на Втория тюркютски каганат. Съгласно възстановката на Ом. Притсак сетит багаинът (*šedit ba'ayain*) бил военно-административна длъжност, под чиято команда били 1 стотна тежка и 1 стотна лека кавалерия; по-висша длъжност от него, с повече кавалерия под своя команда, бил от споменатите в т. нар. инвентарни военни надписи само ичургу-боилата¹⁶. Това означава, че сетит-беговете на Първото българско царство (те несъмнено били повече в достигащата десетки хиляди конници армия на българската държава) били военно-административни функционери от средна величина, почти аналогично на мястото им в административната йерархия на Втория тюркютски каганат.

4. Съществуват достатъчно данни да се изведат някои наблюдения и изводи и по въпроса дали 10-кратната числова определеност на административното устройство на Кубратова България и Първото българско царство споделя двудялбата на източна и на западна половина от по 5 "наместничества", типична за системата тъолис-тардуш у тюрко-монголските народи.

Разбира се, на първо място трябва да отбележим изричното засвидетелстване на функционираща двудялба в Първото българско царство.

Вторият Хамбарлийски надпис на хан Крум, датиращ от края на 813 г. или от 814 г., пряко упоменава за ляво и дясно крило на "саракта" (т. е., според В. Бешевлиев – на войската, а според други изследвачи – на държавата). Макар надписът действително да визира едно временно, както изглежда, съсредоточаване на българските войски в района от Тунджанското поречие до Черноморието в навечерието на битката при Версиникия през 813 г. (както смята Йордан Венедиков), то той все пак отразява типичното за тюрко-монголските държави деление не само на войските, но и на цялата държава на център, ляво и дясно крило; така и в Първото българско царство държавата като цяло най-вероятно е споделяла това разделяне. Във всеки случай в Хамбарлийския надпис виждаме начело на лявото крило кавхана, а на дясното – ичургу-боилата, което ще рече, че щом с командването в описаната в надписа дислокация са ангажирани двама от практически най-висшите военно-административни функционери на Първото българско царство, то явно в случая държавата е мобилизирала значителна част от военния си потенциал и тук дислоцираните войски вероятно били рекрутирани чрез привличането на контингенти от централната област и от лявото и дясно крила на държавата. В. Бешевлиев е направил една подробна и показателна библиографска справка за двудялбата във военно-административно отношение на големите държави у тюрко-монголските народи, към която ще препратя¹⁷. Следователно и в това отношение става дума за конкретно-историческа, етноспецифически българска изява на една обща типология. Но доколкото спадащите към тази типология конкретно-исторически примери за подобно социално-политическо и военно-административно устройство все пак се отличават с известно разнообразие, хубаво е да се проследи изявата на явлението у прабългарите във възможната му пълнота. Във връзка с това не е без значение отговорът на въпроса дали данните от историческите извори потвърждават функционирането му и в Кубратова България в Северното Причерноморие.

4. 1. На първо място, от значение се оказва обстоятелството, че административната двудялба, характерна за системата тъолис-тардуш, е обвързана не само с числова определеност и символика, но и със символиката на цветовете и посоките на света, както и с терминология, опираща се върху тази символика. От една страна, у източните народи и най-вече у иранските и у тюрко-монголските народи, както обръща внимание В. Бешевлиев в анализа си на привлечения по-горе към анализ Хамбарлийски надпис на хан Крум¹⁸, понятията за ляво и дясно, отпред и отзад и за двойките посоки на света били взаимнообвързани и семантически почти приравнени. На свой ред и цветовете символика също служела да обозначи посоките на света. И накрая, в

това кръстосване на понятия с тяхното символично представяне и езиково назоваване били впрегнати и представите за “вън” и “вътре”¹⁹.

Изложено в най-общ план, ето как това преплитане на понятия и термини било използвано при назоваването на частите на двудялбата, типична за административно-управленската система на ранните държави у тюрко-монголските народи, система, която обозначихме като системата тьолис-тардуш. На първо място, двете части на подялбата били ориентирани към посоките на света – тьолис била източната, а тардуш – западната. Най-често, обаче, тези части биват назовавани въз основа на цветовете им символика. Нека да припомним, че това явление е налице още у хуните на Моде-шанюй. При тях съществуването на цветovo обозначаване на частите на държавата прозира в изискването цветовете на конете на конницата, ректрутирана в отделните части на държавата, да бъдат различни – изискване, за което стана дума в първата част на настоящото проучване. Конницата от източната част трябвало да бъде със сиви, от западната – с бели, от северната – с врани, и от южната – с рижи коне. Такова или близко съотнасяне между географски посоки и цветове срещаме и у редица други източни народи, като двойката посоки изток – запад се движи между бял, сребристо-бял, сив или гълъбово сив, син, по-рядко – зелен и жълт цвят. Такова назоваване се наблюдава и в етнонимията както от преди, така и след разпадането на крупните териториални държави от типа на Първия и Втория тюркютски каганати, на монголската държава на Чингиз хан и т. н. Така изворите познават бели и черни монголи, респ. бели и черни татари²⁰, Бяла (западна) и Черна (Външна) – респ. Бяла, Черна и Външна – Кумания, или пък Ак-Орду, букв. “бяла орда” (западната) и Кок-Орду, букв. “синя орда” (източната) като названия за двете части на Златната орда у татаромонголите²¹. В епохата на Великото преселение на народите са засвидетелствани етноними, съдържащи и цветovo окачествяване, което говори, че тези народи са принадлежали на съответната част от дадена етнополитическа общност. Сравнително отдавна е отбелязано, че етнонимът **акацири** може би означава “бели хазари”²² или пък че сарагурите са всъщност *šar(y) ogur*, *weißer Ogur*²³ – етноними, намиращи близки аналогии в етнонима **саръг-уйгури** (известни и като жълти уйгури) или в племенното название *türk sir bodun*, тълкувано от Ом. Притсак като “Die Weissen – d. h. die West-Türken”²⁴. Подобна подялба е засвидетелствана и у огузите. Съгласно данните на Огуз-наме 24-те огузки рода се делели на две групи с названия *boz-oq* и *üç-ok*²⁵. И тук в едното име е заложена цветова символика – въпреки становището на К. Ераслан, че означавало “основни огузи” (*boz-ok* > *töz-* или *tös-ok*)²⁶ – а в другото откриваме също така типичното за подобна подялба назоваване на едната част като “външна”.

Тази семантична универсалия, както я окачествява А. Н. Кононов²⁷, срещаме и у други средновековни народи от същия или близки историко-географски ареали. В писмените извори се съдържа информация за делението на средновековна Русия на Бяла и Черна²⁸, а също и за бели и черни угри²⁹. В скоби вметнато, това разделение у маджарите, налице у тях в епохата на обитаването им в земите на Северното Причерноморие, според мен не трябва да се обяснява с принадлежността им през тази епоха към оногурския племенен съюз. Това е още един пример, според мен, за вероятно универсалното разпространение на това явление, произтичащо от закономерностите на функционирането на късните родово-племенни и раннодържавните общества, в случая – от завишената като правило роля на първобитната полово-възрастова стратификация у народите, изживяващи този стадий от историческото си развитие. Впрочем, тази последна специфика на системата тьолис-тардуш – генезиса ѝ от двудялбата на звената на полово-възрастовата стратификация на дуално-фратриалните родово-племенни общества – добре проличава в назоваването на савартите като *Μαυρά παιδία*, за което ни осведомява Константин Багренородни (*De ceremoniis*, p. 687, Reiske). И в случая такова тълкуване на термина *παιδίον* в назоваването на кавказките саварти би било прекалено буквалистично следване и априорно обяснение на данните на извора, ако от други случаи не ни беше известно, че при миграционните движения от типа на преселението на угрите към Кавказ в основата на преселническите колективи заставали тъкмо юношеските *Männerbünde* на едната или другата част от дуално-фратриалното деление на къснородовия етнополитически организъм. Това, впрочем, дава едно твърде логично обяснение за появата на самостоятелни етноси, продължаващи да носят имената на една от частите на двудялбата на онзи етнополитически организъм, от който някога се отделили. И в коментирания случай кавказките саварти били преселници от земите на *Σάβαρτοι ἄσφαλοι* (*Const. Porph. De adm. imp.*, § 38), което ще означава, че те се откъснали при преселението си от съответната част на севернопричерноморските угри³⁰. Към този въпрос ще се върнем и по-долу.

Освен окачествяването на източната част посредством символиката най-често на синия или сивия цвят и на западната – чрез символиката на белия цвят, обичайно източната част отговаряла на дясното крило, а западната – на лявото. Така било у печенегите, киргизите, огузите и др., като у огузите цветовете символика на двете части на подялбата се базирала и върху интересен митологичен разказ на “Огуз-наме”, съгласно който отпавилите се на изток старши синове на прародителя Огуз-каган открили по пътя си златен лък, а отпавилите се на запад младши синове – три сребърни стрели. Впрочем, в

7 Българите в Северното Причерноморие

този разказ се наблюдава и едно друго окачествяване на двете части на подялбата на етнополитическия организъм – като старша и младша; това е една друга специфика на анализирания административно-политическо устройство, отново имаща своя генезис в някои родово-племенни институции, която срещаме и у редица други народи.

4. 2. Както е добре известно, изворите изрично ни засвидетелстват деление на прабългарите на черни и на бели или сребърни. Арабски, руски и византийски източници назовават с името сребърни или външни българи като че ли волжските българи, а с името черни или вътрешни българи (и респ. Черна България) – българите, останали начело с Батбаян, в северно-причерноморската им родина под властта на хазарите³¹. Възможно ли е отразената в тези имена подялба да е идентична на онази от системата тьолис-тардуш? Разбира се, типологията на тези имена говори тъкмо за това. Но изворите ни ги регистрират вече като названия на твърде отдалечени една от друга прабългарски популации, поради което някои допълнителни доводи, че те възхождат към една активно функционираща двудялба на административната организация на Кубратова България от типа тьолис-тардуш все пак ще са необходими.

На първо място, бих искал в това отношение да припомня идеята на Ив. Добрев, че социалната организация на прабългарите в Северното Причерноморие се опирала върху едно дуално-фратриално деление, в чиято двудялба едната част се представлява от сребърните или външните българи, които той отъждествява с кутригурите, а другата – от черните или вътрешните българи, отъждествени с утигурите³². Действително, с тази двоична подялба в комплекса писмени данни, които могат да се смятат за отразяващи историческото битие на прабългарите, се срещаме неколккратно. Още в разказа на Прокопий (Proc. Caes., De bello Gothico, VIII, 4; ГИБИ, II, с. 137) за “кимерийците”, обитаващи около VI в. в Северното Причерноморие, се повествува за разделянето им на два дъщерни етноса, олицетворени от епонимните герои, синове на “кимерийския” владетел – Кутригур и Утигур. Единият епонимен герой, Кутригур, несъмнено носи име, формирано на базата на един *terminus technicus* за назоваване на ефебските възрастови съюзи от типа *Männerbund*. Трудно е да се каже дали същото явление се отразява във факта, че двама са вождовете на нахлулите през 539 г. в Малка Скития и Мизия българи³³. Двама владетели (ῥήγες у Теофан Изповедник), като че ли с епонимни имена, виждаме и в разказа на Йоан Малала и Теофан (Ioann. Malalae Chronogr., ed. L. Dindorfius, 431–432; ГИБИ, II, 212–214; Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, 175; ГИБИ, III, 236) за Грод и Мугел, между които се развила борба за властта от фратриархатен тип³⁴. В едното име се

открива общотюркската лексема *kurt*; същата лексема присъства и в името Кутригур, и в името на котрагите от Кубратова Велика България. Оказва се, че “народът на вълците” – пряко назован или представен от своя прародител-епоним – присъства в три случая, в протежение на повече от два века, от Юстиниановия съвременник Грод до котрагите в състава на Кубратова Велика България с епоним Котраг, съответно в състава на “кимерийски”, “хунски” или български етнос, респ. етно-политическо образувание. Тъкмо етнос ли трябва да видим в тях, като се абстрахираме от примера на действителната еволюция към етнично име на този термин-соционим, еволюция, несъмнено засвидетелствана в етника на кутригури?

С оглед цитираното по-горе становище на Ив. Добрев за реликтовото отразяване в термина кутригури на номинацията на единия от елементите от дуално-фратриалната организация на прабългарите, както и с оглед принадлежността на името кутригури към терминологията на първобитната полово-възрастова стратификация, логично е да се обърне внимание на ролята на тази последната. Полово-възрастовата стратификация – третата организационна система в родово-племенните и раннодържавните общества (редом с родово-племенната и общинната организация) е играла твърде важна роля във въпросната двудялба, както впрочем и в развилата се от нея система тьолис-тардуш. Така ситуацията, описана в предадената от Прокопий легенда за Кутригур и Утигур, отразява формирането на кутригурския етнос чрез механизма на т. нар. обичай *Ver Sacrum*, който се основава върху сегментацията на родово-племенния колектив на “метрополен” и дъщерен чрез отлъчването в нови поселения на преминалата зрелостните инициации юношеска възрастова степен. Това излъчване на преселнически колективи в тази епоха изглежда често се базирало върху една от двете части на двудялбата на социума, която, бих подчертал това, била вече дуално-фратриална само по произхода си. Не бихме били прецизни, ако не обърнем внимание върху факта, че двете части на системата тьолис-тардуш, далечни “наследници” на някогашните фратриални подразделения на класическото родово-племенно устройство, запазили родово-племенните характеристики в твърде модифициран вид. В тях юношеските възрастови съюзи, т. е. социално-политически най-активните елементи на полово-възрастовата стратификация (която пронизвала всяка една къснородова фратрия, респ. род), поемали задачите по гарнизонно-граничарското обезпечаване на пограничните “удели” (“наместничества”) от системата тьолис-тардуш, за което стана дума в първата част на настоящото проучване.

В исторически план в началните етапи от историческото развитие на етнополитическите организми през преходната военнадемократична и през

раннодържавната епоха обозначаването на двете “странични” крила на пограничните наместничества посредством *termini technici* за назоваване фратриалните звена на полово-възрастовата стратификация съответствало точно на набирането на воинските им контингенти от юношеските възрастови съюзи. По-късно обаче, в крупните “империи” от типа на онази на хуните и др., с характерната за тях етническа суперстратификация, тези обозначения се запазили “по традиция”, но постепенно променили облика си. Когато пък политическата динамика в развитието на ранните държави довеждала до възобладване на сепаративните тенденции в тях, или пък в по-ранната епоха миграциите от типа *Ver Sacrum* – до отлъчване на част от демографския потенциал на къснородовите етнополитически организми, то и двата процеса споделяли общ механизъм, предопределящ едно ново преизползване на въпросните термини, принадлежали някога на терминологията на полово-възрастовата стратификация. Формираният нов миграционен колектив на базата на някое от фратриалните звена на възрастовите групи или формираният нов етнополитически организъм на базата на пограничните наместничества от някое от крилата на двудялбата тьолис-тардуш запазвали съответните термини, с които били назовани звената на тази двудялба и така те еволюирали към етничони. Изглежда тъкмо такъв е случаят с термина кутригури, явно носещ името на онази част от “кимерийския” етнос, от която някога се отделил. Впрочем, аналогично акацирите ще са етнос, по произхода си представляващ миграционен колектив, отделил се от западната (“бялата”) част на двудялбата на излезлите по-късно на историческата сцена хазари, и т. н.

От друга страна, в предадената от византийските хронисти легенда за Кутригур и Утигур използването на термините за обозначаване на юношеската възрастова степен при назоваването на епонимните герои от легендата като че ли ще означава, че по принцип легендите от етногоничен тип назовават прародителите-еponими тъкмо с такива термини. Това е възможност, която заслужава по-нататъшен анализ; тук ще отбележа само, че в разказа за Грод и Мугел тази специфика изглежда отново се изяснява, макар че данните на Йоан Малала и Теофан, повествуващи за едно съвсем реално историческо събитие, може би регистрират едно познато и от други източници явление. Много често историческите извори ни съобщават не имената, а титлите и длъжностите на предводителите на варварските държавностни формации и племенни обединения, а и практика за самите административни функционери в тюрко-монголските държави било да изтъкват тъкмо титлите си. В конкретния случай вождовете на тези “хуни”, излезли на историческата сцена в началото на Юстиниановото управление, също носят имена от този

тип, може би в качеството им на предводители на съответните дялове от полово-възрастовата стратификация на племенното обединение.

Съвсем накратко ще изложа доводите за такова изясняване на отразената в изворите ситуация. Ако зад името Грод се разпознава лексемата **курт** ‘вълк’, която явно би могла да бъде обозначение на юношески възрастов съюз във връзка с особено типичната (и то не само за тюрко-монголските народи) тяхна ликантропична ритуално-митологична дегизация, символика и номинация, то не би ли следвало да очакваме подобен термин и в другото епонимно име от разказа на двамата хронисти? По принцип това е възможно; лингвистичният анализ като че ли позволява такова предположение. Името Мугел би могло да е производно от лексема от типа на *maq, maʕi* ‘похвала’, оформена с афикса -l, получавайки семантика, сходна с новобългарското **юнак**, срв. по-близките в семантично отношение паралели, представени от руското **молодец** (с две значения: ‘младеж’ и ‘похвала; браво’) и донякъде испанското **bravo** със сходни две значения³⁵.

Смятам, че името Мугел е сродно на прабългарската титла **маготин**, имаща точна съответка в титлата **могут**, **могуты** в “Слово о полку Игореве”, където тази дума би трябвало да се определи като прабългарска заемка, а извеждането ѝ от славянското “могучий” и подобни е най-вероятно народно-etimологично обяснение. Титлата **маготин** е обяснена още от В. Томашек като производно от общотюркския глаголен корен *magʷit* ‘възвеличавам, възхвалявам’³⁶. Впрочем, ще ми се да отбележа, че в старобългарски език е регистриран един близък аналог на тези имена – изглежда че там терминът **храбъръ**, засвидетелстван като прозвище или второ име на средновековния български книжовник Черноризец Храбър, носи онова значение, което тази дума има в съвременните народни говори, включително във фолклорни текстове (от които като най-показателен пример ще се позова на името на юнак Храбро от коледните песни), а именно – “воин”³⁷. Дали е възможно в имената на Черноризец Храбър прозвището Храбър да представлява славянобългарската съответка на тюркобългарското **маготин**, е несигурна догадка без изрични свидетелства за такова твърдение; но в семантично отношение тази старобългарска лексема е много точен типологичен аналог на анализиранията имена – Мугел, маготин, могут.

Ако изложеното етимологично обяснение за името Мугел от разказа на византийските хронисти за хуните на Грод и Мугел е издържано, ще се окаже, че и двете имена от разказа на хронистите представляват *termini technici* за обозначаване звената на полово-възрастовата стратификация. По този начин “хунският” етнос, над когото владели първо Грод, а после Мугел, е описан индиректно в това интересно повествуване като двусъставен, дуално-

фратриален колектив, като това описание било направено посредством имената на героите, представляващи производни от термините за назоваване на фратриалните *Männerbünde*. Така формулираният извод поражда въпроса защо и името Мугел не е подобно на името **куртаргар**, стоящо зад името Курт (Грод), зоо-соционим. Но за термините, назоваващи частите на системата тьолис-тардуш, понякога е характерна такава “непоследователност” в критериите за номинация; така, както видяхме по-горе, у огузите едното звено от двудялбата е назовано според цветовата символика, а другото – според мислимото място в митогеографския модел на социума.

Струва ми се, обаче, че са необходими още някои доводи в подкрепа на твърдението, че името кутригури, респ. че етимонът, от който това име се е развило, действително е било термин за обозначаване тъкмо западната част на двудялбата тьолис-тардуш и че действително съответства на белите или сребърни българи. Досега отъждествяването между кутригури и бели или сребърни българи практически се прави на базата на западното месторазположение на обиталищата им съгласно известията на писмените извори. От значение е, обаче, една друга специфика на данните, която прави много по-сигурно това отъждествяване. Вече стана дума, че западната част в системата тьолис-тардуш била предводителствана от функционери с титлите бури-шад или бури-каган, т. е. “вълк-шад”, респ. “шад на вълците”, или “вълк-каган”, респ. “каган на вълците”. Това означава, че онази част от “хунския” етнос, чийто епонимен герой носи името Курт, букв. “вълк”, действително е западната. А както стана дума по-горе, западът в цветовата символика, използвана от тюрко-монголските народи, е обозначаван най-често с белия цвят.

4. 3. Това наблюдение най-вероятно е в сила и по отношение на етника на котраги, с който се срещаме в известията за Кубратова България като етноним, обозначаващ “съплеменниците” на българите. Ако допуснем, че той също е термин, първоначално обозначаващ едната част от дуално-фратриалното деление на прабългарите, респ. по-късно – западния дял от системата тьолис-тардуш, то какво ще е наименованието на другия, източния дял? Според мен изворите ни го съобщават и вече сме в състояние да го укажем. Според мен това е името българи, познато ни главно като етнимон. Работата е там, обаче, че етимологичният анализ установява като първично значение на този етноним значението “мъже”, респ. “воини”³⁸; следователно и това е етноним, развил се от някогашен соционим. При такова положение известията на Теофан Изповедник и на патриарх Никифор (*Theoph. Conf. Chron.*, ed. C. de Boor, I, p. 356 f.; ГИБИ, III, с. 261, срв. *Niciphori patr. Breviarium*, ed. de Boor, p. 33 ff.; ГИБИ, III, с. 295) за “уногундури българи и котраги” всъщност ни известяват

за административната двудялба от типа тьолис-тардуш в Кубратова България и за термините, с които дяловете ѝ били назовани.

Действително, можем ли да разбираме информацията у Теофан (цитираното място), че Кубрат управлявал τῶν Οὐννογοῦνδοῦρων Βουλγάρων καὶ Κοτράγῳν тъкмо по този начин? Как трябва да се преведе този израз – “уногундури българи и котрагите”, което ще рече, че Кубрат оглавявал двуетнично племенно обединение? Или – “уногундури българи и котрагите”, както е у Рънсиман³⁹? Според мен последното становище стои най-неаргументирано и е с най-слаби филологически и общоисторически основания. Както се вижда, по-горе изложих едно трето разбиране на информацията, съдържаща се в известието на двамата хронисти. Те като че ли повествуват не за двуетничност, а просто за двусъставност на социално-политическата организация на Кубратовата държава, макар на тях тази двусъставност да им е изглеждала етнически обогрена. Но неразделността и практическата етническа однородност на Кубратова България те все пак долавят и отбелязват, указвайки изрично, че котрагите са “единоплеменници” на българите, буквално: на населението на “старата Велика България”.

Впрочем, цитираният израз τῶν Οὐννογοῦνδοῦρων Βουλγάρων καὶ Κοτράγῳν не представлява изброяване на подвластните на Кубрат народи, иначе би трябвало да очакваме и трите му еднакво значими части да са свързани със съюза καὶ. По-скоро в случая двете имена, свързани със съюза καὶ – българи и котраги – са определени от апозицията (приложението) уногундури, върху която изглежда пада и логическото ударение, за да бъде изнесена тя пред определяемите. Следователно изразът трябва да се преведе по следния начин: “уногундури – българи и котраги”.

Струва ми се, също така, че вече е ясно как трябва да се разбира изразът “уногундури – българи и котраги”. Източникът на информацията, проникнала у двамата хронисти, е назовал първо общото название на етнополитическата общност, а след това спадащите към нея части на двудялбата ѝ. А вече установеното в първата част на настоящото проучване терминологично съдържание на етнимоните оногури и уногундури, буквално: “десет стрели”, “десет рода”, имащо показателни типологични аналози и в други случаи на тюрко-монголската етнонимична практика, представя допълнителна аргументация на предложената по-горе интерпретация.

Предложеното изложение вече дава една по-значителна сигурност за възстановката на административно-управленския апарат на Кубратова

България в Северното Причерноморие, който по всичко изглежда че бил плътно онаследен от административно-управленския апарат на Първото българско царство. Аспаруховите българи реорганизирали своя съюз от "десет племена" (10-те комитата от западните извори за историята на Дунавска България), запазвайки традиционното му подразделяне на източна и западна половина, както и използването за тяхното обозначаване на цветовата символика. Впрочем, наличието на такава двудялба се регистрира и от още някои данни, чийто анализ ще бъде предмет на едно бъдещо проучване.

БЕЛЕЖКИ

¹ Тъй като настоящото проучване продължава предишното, публикувано в том V на сборника "Българите в Северното Причерноморие" (Велико Търново, 1996), за това то споделя с него поредността в номерацията на изграждащите го структурни единици.

² Вж. за административно-управленския апарат на тюрко-монголските държави: Doerfer, G. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Bd. II. Wiesbaden, 1965, S. 393–398; Bd. III. Wiesbaden, 1967, S. 162 и др.; Zeki Validi Togan, A. *Ibn Fadlan's Reisebericht*. Leipzig, 1939, S. 155–158, 261–263 (non vidi); Giraud, R. *L'Empire des Turcs Célestes. Les règnes d'Elterich, Qarqghan et Bilgä (680–734)*. Contribution à l'histoire des Turcs d'Asie Centrale. Paris, 1960, p. 73–75. Срв. Бешевлиев, В. *Първобългари. История*. София, 1984, с. 43 и препратките от бел. 42, стр. 173–174.

³ Pritsak, Om. *Karahanidische Streitfragen*, препечатано в неговите "Karahanidischen Studien" (Studie IV), non vidi, цит. по: Бешевлиев, В. *Пос. съч.*, 173–174, бел. 42 (към глава V). Срв. Pritsak, Om. *Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden, 1955, S. 39. Според китайски свидетелства уйгурският хан имал шест "външни министри" и трима "вътрешни". Вж. Бичурий (Иакинф), Н. Я. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. I. Москва – Ленинград, 1950, с. 305.

⁴ Вж. Бичурий (Иакинф), Н. Я. *Пос. съч.*, с. 46.

⁵ Вж. Liu Mau-Tsai. *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kü)*, I–II. Wiesbaden, 1958, S. 8–9 (non vidi).

⁶ Вж. за това: Бичурий (Иакинф), Н. Я. *Пос. съч.*, 119–120; Гумилев, Л. Н. *Хунну*. Санкт-Петербург, 1993, 176–177; De Groot, J. J. M. *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*. Berlin, 1921, S. 56.

⁷ Бешевлиев, В. *Пос. съч.*, 173–174, бел. 42; Grousset, R. *L'Empire des steppes*. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan. Paris, 1939, p. 119, 316.

⁸ Giraud, R. *Op. cit.*, p. 73–75.

⁹ Малов, С. Е. *Памятники древнетюркской письменности*. Москва – Ленинград, 1951, с. 21 (Надписът на Билге-каган, редове 13–14).

¹⁰ Вж. Menandri *Excerpta de legationibus*, ed. C. de Boor, Berolini, 1903, p. 451–452; ГИБИ, II, 240–241.

¹¹ Theophylacti Simocattae *Historiae* VII, 7, ed. C. de Boor, p. 258–260; ГИБИ, II, с. 340. Вж. най-общо за известията на Менадър и Теофилакт Симоката: Гумилев, Л. Н. *Древние тюрки*. Москва, 1993, 42–52, с лит.; Същият. *Великая распря в Первом Тюркском каганате в свете византийских источников*. – *Византийский временник*. Том XX. Москва, 1961, с. 75 и сл.; Юхас, П. *Тюрко-българи и маджари*. Влияние на тюрко-българската култура върху маджарите. София, 1985, с. 242.

¹² Вж. Гаркави, А. Я. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских* (съ половины VII до конца X века по Р. Х.). Санкт-Петербург, 1870, с. 87.

¹³ Вж. Pritsak, Om. *Die Bulgarische Fürstenliste...*, S. 40.

¹⁴ Вж. Венедиков, Ив. *Военното и административно устройство на България през IX и X век*. София, 1979, 69–70, 156. Вж. за този Салан, комит на българския комитат в Седмиградско, също и Балкански, Т. С българско име и с българска кръв. Велико Търново, 1996, с. 93, с лит.

¹⁵ Pritsak, Om. *The Proto-Bulgarian Military inventory Inscriptions*. – In: *Studia Turco-Hungarica. Tomus V. Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations (VI^a – XI^a Centuries)*. Budapest, 1981, p. 35–36. Във второто издание на "Първобългарски надписи" (София, 1992) В. Бешевлиев вече привлича и обяснението на титлата сетит багаин, предложено от Притсак.

¹⁶ Вж. Pritsak, Om. *The Proto-Bulgarian Military inventory Inscriptions...*, p. 55.

¹⁷ Бешевлиев, В. *Първобългарски надписи*. София, 1992, с. 192. Вж. пак там, с. 186 сл. – текста на надписа, превод и коментар.

¹⁸ Пак там, с. 189.

¹⁹ Вж. по този въпрос освен литературата, посочена у В. Бешевлиев (Първобългарски надписи..., с. 189; Първобългари. История..., с. 175, бел. 50) още и Кононов, А. Н. *Способы и термины определения стран света у тюркских народов*. – В: *Тюркологический сборник*. 1974. Москва, 1978; Същият. *Семантика цветообозначений в тюркских языках*. – В: *Тюркологический сборник*. 1975. Москва, 1978; Юдин, В. П. *Орды: Белая, Сияя, Серая, Золотая...* – В: *Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв.* Алма-Ата, 1983, и посочената в тези работи литература.

²⁰ Между изворовите свидетелства за подялбата на монголотаите вж. също и Мэн-да бэй-лу ("Полное описание монголо-татар"). Перевод с китайского, введение, комментарий и приложения Н. Ц. Мункуева (Памятники Востока, XXVI). Москва, Наука, 1975, 45–46.

²¹ Вж. най-общо за тази подялба на печенеги и киргизи, на Кумания и на Златната орда, респ. на улуса на Джучи в края на XIV и началото на XV в.: Кононов, А. Н. *Семантика...*, 167–168, 173, с лит.; Федоров-Давыдов, Г. А. "Аноним Искандера"

и термини "Ак-Орда" и "Кок-Орда". – В: История, археология и этнография Средней Азии. Москва, 1968; Същият. Общественият строй Золотой орды. Москва, 1973, с. 49 сл., с лит.; Султанов, Т. И. О терминах Ак-Орда, Кок-Орда и Йуз-Орда. – Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественная, 1972, № 3; Pritsak, Om. Orientierung und Farbsymbolik. – Saeculum, vol. V, 1954, No 4, p. 382–383.

²² Вж. Henning, W. V. A Farewell to the Khagan of the Aq-Aquatāran. – Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. XIV, 1952, p. 501–502. В историческо време двудялбата на хазарите на "бели" и "черни" е засвидетелствана изрично. Вж. Караулов, Н. А. Сведения арабских географов IX–X вв. по Р. Х. о Кавказе, Армении и Азербайджане. – В: Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, XXIX, 1901, с. 49; Géographie d'Aboulféda traduite de l'arabe en français et accompagnée de notes et d'éclaircissements par M. Reinard. II. Paris, 1848, p. 303. Препратките към тези изворови сведения заемам от Ив. Добрев (Нови вести за прабългарите в панегиричната литература. – Старобългарска литература. Книга 11. София, 1982, 24–25, бел. 11).

²³ Németh, J. Vp. Sz. 1924, Bd. 195, S. 174. Цит. по: Gyula Moravcsik. Studia Byzantina. Budapest, 1967, S. 91.

²⁴ Цит. по: Кононов, А. Н. Семантика..., с. 176.

²⁵ Вж. Jahn, K. Die Geschichte der Oguzen des Rašid ad-din. Wien, 1969, S. 43, поp vidí. Срв. препратките към текста на паметника у Ераслав, К. К вопросу о названиях огузских племен boz-ok и üč-ok. – Советская тюркология, 1987, № 3, 27–28. Вж. също: Кононов, А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. Москва-Ленинград, 1958, 90–91. Сравнително скоро бе публикуван един нов източник за делението на огузите (респ. уйгурите) на buzuq и üč-uq. Вж. Кляшторный, С. Г. Надпись уйгурского Бегю-кагана в Северо-Западной Монголии. – В: Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. Москва, 1987, с. 19 сл. Вж. за това деление още и Бартольд, В. В. Сочинения. Т. 2, Ч. 1. Москва, 1963, 577–578; Агаджанов, С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. Ашхабад, 1969, с. 103.

²⁶ Вж. Ераслав, К. Пос. съч., с. 27 и сл.

²⁷ Кононов, А. Н. Семантика..., 171–172.

²⁸ Вж. най-общо: Державин, Н. С. Происхождение русского народа. Москва, 1944, с. 119 сл.; Соловьев, А. В. Великая, Малая и Белая Русь. – Вопросы истории, 1947, № 7; Soloviov, A. V. Weiss-Schwarz und Rotreussen. – Jahr. Gesch. Osteuropa, NF, 1959, pass. (поp vidí).

²⁹ Вж. за това деление у угрите: Const. Porph. De admin. imperio, § 38; De ceremoniis, p. 687, Reiske; Повесть временных лет. Москва – Ленинград, 1950, Т. 1, с. 14, както и препратките у Карамзин, Н. М. История государства российского. Том I. Москва, 1989, с. 203, бел. 85; с. 250, бел. 302.

³⁰ Вж. една от хипотезите във връзка с обяснението на названието Маџарá παιδία и историографска справка за дотогавашната литература у Яйленко, В. П.

Этноним угров-савартов и оногуры. – Советская тюркология, 1987, № 4, с. 67 сл. По аналогичен начин изглежда се формира и името "бели хуни" на ефталитите (вж. за тях историографската справка у Moravcsik, Gy. Byzantinoturcica. I. Berlin, 1958, S. 69), както и названията на упоменатите по-горе акацири и сарагури. Към този род примери можем да добавим – разбира се, без да се стремим към изчерпваща пълнота в илюстрирането на явлениято – и этнонима аланорси, който според догадката на Ив. Добрев (Нови вести..., с. 28, бел. 23) означава "бели алани".

³¹ Вж. за това деление у прабългарите: Const. Porph. De admin. imperio, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, p. 64; ГИБИ, V, с. 203; Ibidem, p. 186; ГИБИ, V, с. 217; Летопись по Ипатскому списку. Санкт-Петербург, 1871, с. 32, 423; Туманский, А. Г. Новооткрытый персидский географ X столетия и известия его о славянах и русских. – Записки Восточного отдела Импер. рус. археол. общества, X, 1897, с. 134; 136, бел. 3; Гаркави, А. Я. Пос. съч., с. 275. Вж. за тези и други известия историографската справка и анализа им у Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Том I. Част I. София, 1970, 166–167, с лит.; Добрев, Ив. Нови вести..., с. 23 сл., с лит.; Бешевлиев, В. Първобългари. История..., с. 45, с. 175, бел. 50–55; Gjuzeev, V. Medieval Bulgaria. Byzantine Empire. Black Sea – Venice – Genoa. Verlag Baier, Villach, 1988, p. 34–36; Бибииков, М. В. Комментарий. К главе 12. – В: Константин Багрянородный. Об управлении империей. Москва, 1989, с. 335, бел. 1.

³² Добрев, Ив. Нови вести..., 23–26, бел. 11. Срв. пак там историографската справка по въпроса за обвързването на дуално-фратриалното деление с цветовата символика (препратки към трудове на А. М. Золотарьов, П. Радин, Кл. Леви-Строс).

³³ Theophanis Chronographia, ed. C. de Voog, p. 217–218; ГИБИ, III, 237–238. Вж. за това известие коментара у Чичуров, И. С. Византийские исторические сочинения: "Хронография" Феофана, "Бреварий" Никифора. Москва, 1980, с. 81, бел. 86; Бешевлиев, В. Първобългари. История..., 37–39. Бакалов, Г. Средновековният български владетел. (Титулатура и инсигнии). София, 1985, с. 86.

³⁴ Вж. повече за това: Йорданов, Ст. Епизод от етнокултурната история на прабългарите в Северното Причерноморие (хунският владетел Грод и христианизацията на кутригурите). – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том трети. Велико Търново, 1994, с. 27 и сл.

³⁵ Вж. за тази лексема: Менгес, К. Г. Восточные элементы в "Слове о полку Игореве". Ленинград, 1979, 65–66, бел. 7; 117–118, 137, и посочената там литература.

³⁶ Tomaschek, V. Bulgaroi. – R E, V, 1897, Sp. 1044; срв. Фехер, Г. Остатъци от езика на Дунавските българи. – Известия на Археологическия институт, V, 1929, с. 144; Симеонов, Б. Титулътна практика в ханской Болгарии: происхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VIII и X веками. – Балканско езиковедие, XXIV, 1981, кн. 3, 56–57, с лит.

³⁷ Такова значение на думата се обосновава сравнително сигурно в лингвистичните изследвания. Вж. Куев, К. Черноризец Храбър. София, 1967, с. 42;

Същият. Иван-Александров сборник от 1348 г. София, 1981, с. 196; Керемедчиева, С. За народното значение на думата ХРАБЪР. – Старобългаристика, VI (1992), № 3, с. 87 сл.; Спасова, М. Към въпроса за значението на *храбъръ*, *урьта* и *профложеник* кънигъ в препис от Преславски превод на Словата на Григорий Богослов. – Проглас, 1994, № 2, 13–14.

³⁸ Вж. за това, с лит.: Stojanow, V. Die Struktur und Bedeutung des Bulgarischen Ethnonyms im Lichte einer Evolutionstheorie. – Etudes Balkaniques, 1987, No 2, S. 65 sqq.

³⁹ Ръсимац, Ст. История на Първото българско царство. София, 1993, с. 9.